

Paardenmolens als erfgoed

Kruisvaarders spelen een belangrijke rol in de traditie van paardenmolens. We maken een reis door de tijd met het oog op het doortrekken van een traditie. Met of tegen de zon: draaien doen de paardenmolens, al zien we ze minder frequent op kermissen en feesten allerhande. Het Vlaams Dansarchief doet een duik in de zak met de notatie van de 'Carrousel', een danscreatie van Andrea Sterck. Deze creatie doet de traditie van de paardenmolen dansend herleven...

Hoe het begon

Bronnen vermelden een afbeelding van ruiters in manden, opgehangen aan balken en draaiend rond een centrale paal. Dat toestel wordt beschouwd als de verre voorloper van de carrousel, zo'n 1500 jaar geleden. Kruisvaarders maakten kennis met een roterende constructie waarmee ruiters zich oefenden in het bewegend vechten. Het woord carrousel is afgeleid van het Italiaanse *garosello* en het Spaanse *carosella*, wat zoveel betekent als 'klein gevecht'. Maar dat was niet de enige betekenis. Rond de carrousel werden ook palen met opgehangen ringen opgesteld. De ronddraaiende ruiters moesten met hun lansen door de ringen priemen. Hierin herkennen we duidelijk de voorloper van het nu nog steeds beoefende 'ringsteken'. Paarden of muilezels trokken de constructie; uitzonderlijk gebeurde het voortstuwten met mankracht. Het paardendefilé bij koninklijke huwelijken werd ook 'carrousel' genoemd. Kortom: het begrip carrousel had van bij het begin te maken met draaiende bewegingen, ruiters en paarden.

Carrousel op maat van kinderen (Luis Miguel Bugallo Sánchez)

Doorheen de eeuwen gaven invloedrijke mensen de carrousel een duw in de rug. Lodewijk XIV had een bijzondere belangstelling voor deze attractie. In 1662 schonk hij een carrousel aan de stad Parijs, vandaar ook de plaatsnaam 'Place du Carrousel'.¹

Hoe het verder ging

In de loop van de 19de eeuw waren de ruitende ridders al lang naar de geschiedenis verwezen. Wagenmakers zagen evenwel opportuniteiten in het historische gegeven. Ze bouwden carrousel voor vermaak van jong en minder jong, vooral in Engeland en Oost-Europa. Carrousel waren een graag geziene attractie bij allerlei festiviteiten. De eerste carrousel hadden geen draaiende vloer. De paarden waren bovenaan bevestigd en draaiden rond. Ze hingen schuin door de middelpuntvliedende kracht tijdens het draaien. In de volksmond kregen deze molens de naam 'flying horses'. Paarden maar ook mensen trokken deze molens voort.

Met de intrede van stoommachines en elektrische aandrijving konden zwaardere carrousel gebouwd worden. Paarden en andere dieren werden gemonteerd op een ronddraaiende vloer. Reuzecarrousel telden zelfs twee verdiepingen. Paarden werden gemonteerd op stangen wat mogelijkheid bood om ze op en neer te laten bewegen. Naast paarden konden sleeën en koetsen op de draaiende vloer worden geplaatst, telkens kunstig en kleurrijk versierd.

Amerika

In de Angelsaksische wereld stond de paardenmolen bekend als 'merry-go-round'. Engeland, Frankrijk, Duitsland en Italië waren welbekend met de attractie. Franz Wiesenhoffer creëerde de eerste

carrousel in Hessville, Ohio. We schrijven dan 1840. Omstreeks het midden van de 19de eeuw stak carrouselbouwer Gustav Denzel de grote plas over. Hij vestigde zich in Philadelphia waar hij begin 1860 een paardenmolen neerpootte. De attractie werd een groot succes. De familie Denzel bouwde een werkplaats in Germantown, het centrum van waaruit menige carrousel de Verenigde Staten veroverde. Denzel was bekend om zijn robuuste mechaniek, maar ook om zijn prachtige decoraties. Denzels zonen William en Edward namen de firma over. Het overlijden van William in 1927 en de grote recessie maakten een einde aan hun succes.

Muziek

Het orgel deed zijn intrede als muzikale omlijsting rond het einde van de 19de eeuw. De orgels werden centraal geplaatst of dicht bij de carrousel, want muziek bepaalde mee de sfeer in en rond de attractie. Orgelbouwers vinden we vooral in Duitsland, Frankrijk en België. Al snel vormden de bandorgels een onlosmakelijke eenheid met paardenmolens. Na de grote recessie ging de orgelbouw door, ook in de Verenigde Staten, met Wurlitzer als bekendste (bij deze naam denken we ook aan de befaamde 'juke box')².

Maar ook aan die succesperiode kwam een einde. Eigenaars van carrouselen werden het dure onderhoud van de orgels beu. Bovendien waren deze orgels moeilijk te transporteren van kermis naar kermis. De opkomst van geregistreerde muziek leidde tot meer gebruiksvriendelijke geluidsinstallaties. Dat was nochtans buiten de smaak van het publiek gerekend. De deuntjes en de typische klank van de bandorgels oefenden een bijzondere aantrekkingskracht uit op de abonnees van paardenmolens, zo bleek. Een carrousel zonder bandorgel werd aanzien als een lichaam zonder ziel. De bandorgels stegen opnieuw in kwalitatieve en kwantitatieve waarde, en de hernieuwde belangstelling was een hart onder de riem voor orgelbouwers. Ook Vlaanderen liet en laat zich niet onbetuigd. In Antwerpen vinden we orgelbouwer Decap.³ Aloïs Decap en zijn zoon Livien begonnen in 1902 draaiorgels te bouwen. Hun bedrijf groeide uit tot het grootste van België. Steeds meer instrumenten deden hun intrede in de constructie, zoals het accordeon (1933), het drumstel (1935) en de saxofoon (1936).

Een Decap orgel in cafe Beveren in Antwerpen (Marc Delforge). Voor een lijst van plaatsen waar dergelijke orgels kunnen beluisterd worden verwijzen we naar de voetnoot.⁴

De techniek bleef ook niet stilstaan. Ventilatoren vervingen gaandeweg de blaasbalgen. Het boekenwiel deed zijn intrede: hierin werden een aantal boeken aan elkaar geplakt, zo moest er niet continu een boekenlegger achter het orgel plaatsnemen.

Orgelboek van een Decap orgel in een boekenwiel (Stefan Kühn)

Kermis in Vlaanderen

Van Genechten et al. (1986) maakten een inventaris van het kermisgebeuren in Vlaanderen⁵. De auteurs stelden kermissen in een bijzonder licht. Ze hebben het over attracties “[...] die onder meer de mogelijkheid bieden om op een ge vulgariseerde maar praktische wijze (aan de man in de straat) de vooruitgang van de wetenschap te leren kennen [...]”. Het hoeft ons niet te verwonderen dat de carrousel in bovengenoemd gegeven een bijzondere plaats innam, naast fotografie en windbuksen. De na 1860 door stoommachines aangedreven paardenmolens moeten op het publiek een bijzondere indruk nagelaten hebben. In het begin van de 20ste eeuw waren de befaamde stoomcarroussels zoals deze van Vandersypen, de Grand Carroussel à Chevaux Galoppant & Gondoles van Leener-Opitz, de Grand Carroussel-Salon Fermé Hollandais en de American Cake-Walke van Schenoff-Xhaflaire graag geziene attracties tijdens Gentse jaarmarkten.

Safeguarding

Wat de carrousel als traditie betreft, draagt het Instituut voor Vlaamse Volkskunst (IVV) zijn steentje bij. Als expertisecentrum erkend door Unesco wil IVV de cultuur ondersteunen rond paardencarroussels, en dat in de meest ruime zin. Met haar danscreatie van de ‘Carrousel’ leverde Andrea Sterck een stevige bijdrage. Voor de uitvoering van deze dans zijn minstens 36 dansers nodig. De komende maanden neemt het Dansarchief initiatieven om dansers vertrouwd te maken met de uitvoering.

Carroussels zijn ware attracties voor jong en minder jong.

Doe-agenda

Het zou interessant zijn om de kennis aan te reiken over paardenmolens overal in Vlaanderen. De meeste gegevens zijn wellicht terug te vinden rond historiek van kermissen. Anderzijds moeten er ook gegevens zijn over eigenaars van paardenmolens en hun geschiedkundige achtergrond.

Praktisch is IVV in samenwerking met Heemkunde Vlaanderen op zoek naar het antwoord op volgende onderzoeksvragen:

1. In hoeverre berusten er gegevens in diverse lokale of museumarchieven over de rol van paardenmolens?
2. In welke mate zijn er technische beschrijvingen van paardenmolens terug te vinden?
3. Welke rol speelde Vlaanderen in de historie van paardenmolens?
4. Hoe sterk was de verbondheid van mechanische orgels met paardenmolens?
5. Wat is bekend over de rol die Vlaanderen speelde in de productie en het gebruik van deze orgels?

Lokaliseren van archieven betekent een eerste stap. Exploratie ervan is een tweede fase en verloopt in nauwe samenwerking met de archiefhouders. Publicatie van de gegevens via specifieke publicaties (uitgave van de dansbeschrijving, plattegronden bij de dans, dansmuziek en DVD) en in geëigende tijdschriften vormt de derde fase. Parallel werkt het Vlaams Dansarchief aan het inoefenen van de dans met het oog op uitvoering.

Voor correspondentie verwijzen we naar onderstaande e-mailadressen van het Instituut voor Vlaamse Volkskunst en Heemkunde Vlaanderen⁶.

Gert Laekeman

Voorzitter Instituut voor Vlaamse Volkskunst

¹ <http://jandingo.com/index78/index78.html> (geraadpleegd op 16 juni 2012)

² <http://en.wikipedia.org/wiki/Wurlitzer> (geraadpleegd op 16 juni 2012).

³ <http://www.youtube.com/watch?v=asV0Ma6TI3U> (voor demonstratie: geraadpleegd op 16 juni 2012).

⁴ <http://www.draaiorgelsite.nl/viewtopic.php?t=77> (geraadpleegd op 16 juni 2012).

⁵ Van Genechten G., Convents G., Muylaert E. Kermis het spiegelpaleis van het volk. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel. M.I.A.T. Gent. Uitgegeven bij KRITAK, Leuven 1986: pagina's 45, 100, 120.

⁶ IVV: Gert.laekeman@pharm.kuleuven.be of marcel.oelbrandt@telenet.be; Heemkunde Vlaanderen: info@heemkunde-vlaanderen.be